

УДК 327:061.16С

**РОЗШИРЕННЯ НА «СХІД» ЯК ЕТАП
РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**
**EXPANSION TO THE «EAST» AS A STAGE
OF DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN UNION**

Міщук В. В.,

аспірант кафедри політичних наук,
Рівненський державний гуманітарний
університет (Рівне, Україна),
e-mail: wikto2491@gmail.com

Mishchuk V. V.,

postgraduate student of the Department of
Political Science, Rivne State Humanitarian University
(Rivne, Ukraine), e-mail: wikto2491@gmail.com

Досліджено головні особливості формування і еволюції стратегії розширення Європейського Союзу на «схід», а також визначено особливості інтеграції Вишеградської групи в структуру ЄС. Акцентовано увагу на політичних та економічних вигодах та ризиках, що очікувалися від об'єднання, а також результатах інтеграції. Розглянуто особливості входження постсоціалістичних країн в структуру Євросоюзу.

Ключові слова: Вишеградська група, європейська інтеграція, ЄС, п'ятий етап євроінтеграції.

The main features of the formation and evolution of the strategy of enlargement of the European Union to the «east» were investigated, as well as features of the integration of the Visegrad group into the EU structure were determined. The focus was on the political and economic benefits and risks that were expected from the merger as well as the integration results. The peculiarities of the entry of post-socialist countries into the structure of the European Union are considered.

Keywords: Visegrad group, European integration, EU, fifth stage of European integration.

Постановка проблеми. Розширення ЄС на «схід» є одним з найамбітніших інтеграційних проєктів світової історії, що поєднує в собі як розширення геополітичного впливу структури Євросоюзу, так і економічні вигоди обох сторін об'єднання. Проте, окрім наявних переваг, розширення ЄС принесло нові виклики та проблеми, що не подолані й досі. Революційні події 1989–1990 рр. у країнах Центральної та Східної Європи, що призвели до падіння комуністичних режимів і виходу на міжнародну арену нових демократичних держав, докорінним чином змінили стосунки в Європі. Ставши на шлях демократичного розвитку, ці країни висловили бажання включитися в процес інтеграції європейських держав. Проте сучасний етап розвитку ЄС дає підстави однозначно стверджувати, що «східна» інтеграція зупинилася на критичних для подальшої співпраці точках зіткнення національних інтересів країн Центрально–Східної Європи та загальноєвропейських цілей Об'єднання, що дає підстави припускати посилення зворотних процесів при виникненні нових викликів в політичному просторі Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти інтеграційного процесу країн у ЦСЄ досліджувалися багатьма українськими науковцями (В. Дерєга, А. Круглашов, М. Кеда та ін.), зокрема розглянуто економічні та соціальні фактори розвитку ЄС до рівня сучасних кордонів.

Перспективні підходи до розв'язання проблем поєднання різних ментальних культур в одному політичному полі пропонує низка науковців у наукових виданнях Євросоюзу (А. Лайос, Я. Барч, В. Котик та ін.). Однак і далі залишається чимало проблемних питань, які потребують негайного як теоретичного, так і практичного вирішення, серед них – проблеми, пов'язані з протистоянням загальноєвропейського та національного.

Дана стаття привертає увагу до ролі національного чинника в процесі інтеграції країн Вишеградської групи до ЄС. Отож, **мета** статті особливості п'ятого етапу євроінтеграції та виявити проблеми і вигоди обох сторін об'єднувального процесу. Відтак перед нами постало чотири завдання:

- виявити передумови розширення Євросоюзу під час п'ятого етапу інтеграції;
- визначити проблеми, які виникли в процесі інтеграції країн ЦСЄ;
- визначити вигоди від об'єднання як для країн Вишеградської групи, так і для ЄС загалом;
- визначити подальші перспективи участі країн ЦСЄ в Євросоюзі.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з передумов входження країн Вишеградської групи до Євросоюзу. Початок нового тисячоліття збігся з новою фазою розвитку ЄС – підготовкою до найбільшого розширення в своїй історії. Ще на етапі формування рішень про розширення Євросоюзу сторони інтеграції зіткнулися з проблемами, які виникли через амбітність і складність проєкту: політичну та соціально–економічну відмінність між старими членами та країнами Центральної та Східної Європи, які мали увійти до складу ЄС. Отже, розширення ЄС 2004 р., є безпрецедентним, оскільки, включало в себе зростання ЄС до 25 країн–учасниць, з різними рівнями розвитку економіки та соціально–політичного життя [3, с. 17]. Це вимагало детального розгляду можливостей інтеграції кожної з імовірних країн–членів Об'єднання. Проте прогнозовані вигоди обох сторін інтеграції надали можливість політичним лідерам відкласти їхнє вирішення на невизначений строк.

Чергові заяви лідерів країн Центрально–Східного регіону Європи про наміри приєднатися до Європейського співтовариства значною мірою були зумовлені швидкими змінами внутрішньополітичної обстановки. Часто це зумовлювалося революційними подіями та кризою політичного протистояння між досвідченими фракціями колишніх комуністів, що досить часто іменували себе соціалістичними силами, з одного боку, і політичними партіями реформаторів, які зрідка об'єднувалися у спільний національний фронт, оскільки бачення подальшого розвитку держави коливалося у них в досить широкому спектрі: від націоналістичного до ліберального, з іншого боку. Проте характерним для всіх реформаторських сил країн ЦСЄ був заявлений намір вступу до Європейського Союзу, який був підтриманий значною частиною електорату цих

країн. Цей чинник спричинив поетапне збільшення політичного впливу «нових» сил і поступову маргіналізацію умовно-консервативної частини політичного кола.

Для країн Центральної Європи встановлення тісних зв'язків з інтеграційними структурами Західної Європи, яка разом із США були головним бастионом демократії та соціально-економічного розвитку сучасного світу, стало надзвичайно важливим шансом, або навіть неодмінною умовою посилення їхньої економічної та політичної позиції в Європі. Більш того, це також дозволило реалізувати в цих країнах моделі демократичної правової держави та принципи ліберальної економіки [4, с. 48].

Наприкінці 1992 р. все ж стало очевидним, що вступ до ЄС не буде таким швидким і простим, як на це розраховували політики країн ЦСЄ. З одного боку, представники ЄС оцінювали та підтримували країни ЦСЄ у їхніх намаганнях приєднатися до інтеграційного процесу, який супроводжувався реалізацією обтяжливих та складних реформ. Однак, з іншого боку, країни ЦСЄ так і не змогли отримання чітку офіційну підтримку стосовно повноправного приєднання та конкретних термінів початку цього процесу. Власне, через це уряди цих країн зосередилися на лібералізації ринку та розвитку економічних відносин між країнами-членами Вишеградського об'єднання, результатом чого і стало підписання Угоди про зону вільної торгівлі країн Центральної Європи 22 грудня 1992 р. Центральноєвропейська співпраця повинна була в жодному разі не замінити інтеграцію до західноєвропейських економічних структур, а навпаки – полегшити процес інтеграції та переконати країни Західної Європи у готовності Центральної Європи до інтеграції [6, с. 49].

Політичну ситуацію в Євросоюзі перед історичним розширенням також не можна визнати як однорідну. Ставлення до інтеграції країн Центрально-Східної Європи з ЄС відрізнялося серед різних представників європейської спільноти, не кажучи вже про політиків. Зрозуміло, що це позначилося на змісті прийнятих рішень, визначення основних критеріїв вступу, а відтак істотно гальмувало процес сам розширення.

Як і країни Середземномор'я в 1980-х р., колишні комуністичні країни Центральної та Східної Європи вийшли з диктатури і заявили про бажання зміцнити свої нові демократії. Вони мали намір оголосити себе частиною «Європи» і хотіли остаточно вийти зі сфери впливу Росії, забезпечити успішних економічних розвиток цих країн. Вирішенні цих завдань тісно пов'язувалося з ЄС. Однак, ЄС не поспішав приймати заявки цих країн і робив усе повільно та розважливо. Європейська Комісія визначила, що країни Центральної та Східної Європи будуть готові до вступу до 2002 р. Відтак, починаючи з цього року, у бюджеті були виділені відповідні кошти. У липні 1999 р. Європейська Комісія розподілила між кандидатами наявні «передвступні» кошти, які мали допомогти державам-кандидатам у підготовці до повного

членства. Формально процес розширення почався в березні 1998 р. Першою групою країн-кандидатів були Естонія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія та Кіпр, до другої належали Болгарія, Латвія, Литва, Мальта, Словаччина та Румунія. Сам процес цього етапу розширення ЄС з економічної точки зору мав кілька характерних рис:

– по-перше, це було приєднання 10 країн з істотно нижчими соціально-економічними показниками порівняно з ЄС-15, що доводить принципову можливість об'єднання різних за рівнем розвитку груп країн не лише на засадах вільної торгівлі або митного союзу, а й економічного союзу;

– по-друге, розширення Союзу стало важливим етапом достатньо м'якої, без економічних шоків, адаптації економік ЄС-10 до нових умов конкурентного середовища єдиного внутрішнього ринку ЄС;

– по-третє, очевидні позитивні наслідки розширення відчули як насамперед нові країни-члени, так і, меншою мірою, старі країни члени на всіх рівнях реалізації економічних ефектів цього процесу: споживачі, виробники, національні економіки, інтеграційне об'єднання загалом. Процес розширення був вигідним як для ЄС-10, так і для ЄС-15. Нарешті, він був добре спланованим, ефективно керувався, його ризики та витрати були інтернаціоналізовані і мінімізовані в межах Союзу та країн, що приєдналися. Фактично підготовка до вступу нових країн до ЄС тривала понад десять років, більш інтенсивно – з 1997 р., коли було прийнято рішення про перспективи розширення [2, с. 37–38].

Насамперед, в процесі розширення мали місце економічні проблеми, які були пов'язані з різним рівнем розвитку країн ЦСЄ. Так, для Литви «Ахіллесовою п'ятою» стала доля Ігналінської АЕС, яка забезпечувала майже 80% внутрішніх потреб країни в електроенергії. Для Польщі гостро постало питання сільського господарства, у якому була зайнята понад чверть робочої сили і доходи від якого становили 10% ВВП. Інтеграція високорозвинених держав з країнами з низьким рівнем економічного розвитку, що перебували в процесі системної трансформації, посилювала неоднорідність загального економічного простору Євросоюзу [7, с. 24].

Якщо далі говорити про економічні показники, то слід також відзначити, що в Словенії ВВП на душу населення становив 68% середнього рівня ЄС-15, Чехії – 56%, Польщі – 40%, Латвії – 31%. Заробітна плата в Словенії становила 54% середнього рівня ЄС, у Чехії – 26%, у Латвії – 14% [7, с. 87]. За даними 2002 р., лише в чотирьох країнах з дванадцяти виробництво ВВП на душу населення перевищувало 50% від рівня ЄС, а загалом по всій групі нових країн цей показник становив лише 40%. Нагадаємо, що в рік вступу Ірландії до Євросоюзу виробництво на душу населення в країні становило 58,5% від рівня Європейських Співтовариств, у Греції – 64,5%, у Португалії – 51,2%.

До економічних проблем доєдналися і політичні виклики. Уперше членами ЄС ставали країни (за винятком Кіпру та Мальти), які лише в 1990 р. почали перехід від усупільненої й директивної економіки до ринкового господарства, від авторитарної держави до демократії західного зразка. Хоча з юридичної точки зору цей перехід відбувся, відкривши шлях новим членам до європейського інтеграційного об'єднання, формування ефективної ринкової економіки, правової держави й цивільного суспільства в цих країнах ще не відбулось. Фактично ЄС, здійснюючи стратегію, спрямовану на розширення свого соціально-економічного та політичного простору, пожертвував поточними інтересами забезпечення максимально високого життєвого рівня членів Співтовариства. Зумовлена ця стратегія сподіваннями розширення інтеграційного простору, що в перспективі повинно було дати істотні геоекономічні та геополітичні переваги [1, с. 134].

Розширення 2004–2007 рр. поставило цікаве запитання: включення нових членів до європейського інтеграційного комплексу було нав'язаним ззовні чужорідним процесом, своєрідним «поглинанням», чи воно зумовлене внутрішньою природою самих східноєвропейських суспільств, їхньою еволюцією в постсоціалістичний період? Відповідь на це запитання – двояка. По-перше, ЄС, як і у випадку Португалії та Іспанії, керувався геополітичними чинниками. Приєднання країн Східної Європи стало перемогою для євроатлантичної спільноти, оскільки вона наблизилася впритул до російських кордонів і вивела ці країни з-під можливого російського геополітичного впливу. З іншого боку, новоприйняті країни завжди належали та тяжіли до європейської цивілізації. Розширення на Схід підтримувалося Німеччиною, яка поклала великі надії на нових членів, оскільки вважала, що завдяки своїй географічній близькості до цих країн зможе залучити їх на орбіту свого геополітичного впливу.

Окрім проблем, викликаних потребою значної трансформації економіки нових членів ЄС, постали проблеми неоднорідності культур і ментальностей. Значною мірою цінності суспільств, що виявили бажання вступити в спільноту ЄС, не збігалися з уже напрацьованими культурними механізмами толерантності соціуму «Старої Європи», що значно ускладнило ступінь культурної інтегрованості та уніфікацію спільних ціннісних категорій суспільств Об'єднаної Європи. Це було одним із чинників, які в подальшому гальмували створення Конституції ЄС та перехід сильного економічного союзу на рівень федеративного статусу. Прикладами найбільш хвилюючих протиріч є питання міграції та статусу осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації. На нашу думку, подібні, не рідко полярні, погляди суспільств стосовно їхнього ставлення до подібних проблемних питань викликані досить тривалим ізольованим розвитком культури «Старої Європи» і нових членів ЄС.

Звісно, активну роль в цілковитому несприйнятті культурних засад Європейського союзу зіграли різномірні націоналістичні сили

країн ЦСЄ, що, зазвичай, акцентували увагу у своїй риторичі винятково на проблемах. Проте флагманом їхньої політичної боротьби все ж було більш складне питання: суверенність їхніх країн у рамках ЄС. Якщо для вирішення схожих ситуацій під час попередніх розширень вистачало політичного тиску домінуючих держав Євросоюзу, які користувалися механізмами «м'якої сили» і нав'язували загальні цінності, то амбітність нового проєкту завадила розмити культурні розбіжності та здійснити цілковиту культурну інтеграцію країн ЦСЄ. Окрім цього, країни Центрально-Східної Європи, у разі потреби, мали основу для локальної інтеграції. Мова йде про інтеграцію в рамках Вишеградської групи, яка в перспективі могла стати основою для спільного політичного опору у випадку виникнення істотних проблем, які не збігаються з їхніми національними інтересами.

Зазначимо, що фактично позиція щодо збереження національної ідентичності та збереження традиційних суспільних цінностей не замовчувалася і всіляко виділялася у промовах провідних політиків ЦСЄ. Вацлав Клаус у переддень офіційного приєднання Чеської Республіки до Європейської спільноти виступив перед чеськими громадянами з промовою: «Це не є для нас чимось несподіваним. Вступ до ЄС готувався протягом тривалого часу і мав багато етапів, що склалися з постійних і регулярних реформ. Уже в листопаді 1989 р. сотні тисяч з нас – майже підсвідомо і, отже, абсолютно спонтанно – висловили гасло «Назад до Європи», яке стало одним з найважливіших символів нашого майбутнього розвитку. Як буває у житті людини, так і в усьому людському суспільстві, сьогодні ми отримуємо щось, але в той же час ми щось і втрачаємо. Сьогодні ми не вступаємо до Європи, тому що ми давно вже в ній є і були завжди, навіть за часів нашого найбільшого рабства. Сьогодні ми входимо до Європейського Союзу і наше завдання тому ще більш прозаїчніше: вміти орієнтуватися і пересуватися в структурах Брюсселя та в утвореній ними складній багатонаціональній спільноті, що не має нічого спільного з поезією. Ми не повинні забуватися там. Ми повинні забезпечити, щоб не дійшло до розмиття нашої ідентичності і втрати фундаментальних атрибутів держави, яких всі – я твердо вірю – цінують і поважають» [8].

Однак, вирішення перелічених проблем було відкладено на майбутнє. Адже країни-вступників «п'ятої хвилі» отримали чимало вигод від входження до складу ЄС. Насамперед, економіка країн розширилася завдяки входженню у великий ринок ЄС, знизивши тим самим загальний рівень безробіття в порівнянні з рецесією економічного росту країн ЦСЄ 1999–2004 рр. Гарним прикладом є Польща. Після 10 років з моменту вступу до ЄС її економіка набула прогресивної динаміки, не зважаючи на те, що до переваг членства до 2004 року польське суспільство ставилося дуже обережно. Найважливішими досягненнями стали значний економічний розвиток, підвищення суспільного добробуту, конкурентоздатність польських компа-

ній, які успішно змагаються на зовнішньому ринку. Завдяки обмінам досвідом між студентами та професорами дістав переваги й освітній сектор. Ринок праці став більш ефективним, з вищою заробітною платою та нижчим рівнем безробіття. Якщо рівень безробіття у 2004 р. був відносно високим і становив 19%, і його основними причинами були структурні проблеми польського ринку праці та погіршення внутрішнього попиту, то через десять у складі ЄС рівень безробіття знизився на 9% до середнього показника 10% у 2013 р. Частина цього результату була приписана міграції, однак більшість поліпшень на ринку праці пов'язана зі створенням нових робочих місць у новостворених і вже існуючих компаніях. Рівень зайнятості у Польщі підвищився за останні 10 років з 51% (працівники віком від 15 до 64 років, тобто працездатного населення) у 2003 р. до майже 60% у 2013 р. Зростання пропозиції робочої сили було також результатом поліпшення умов праці [1, с. 130].

З іншого боку, не можна не згадати, що більшість країн Вишеградської групи зберегли національні валюти, залишивши собі тим самим певну частку економічного суверенітету. Іншим дезінтеграційним фактором в економіці є те, що господарчий рівень держав ЦСЄ так і не зрівнявся зі «Старою Європою». Крім того, для досягнення мети – вступ до ЄС – довелося здійснити значні зміни в структурі економіки, що, у свою чергу, спричинило економічний спад і призвело до збільшення безробіття серед населення і, як наслідок, зниження електоральної підтримки політичних сил–реформаторів.

У свою чергу, Євросоюз зумів здійснити амбітну ціль розширення загального ринку до найбільшого в світі, попередньо підготувавши країни–вступники до максимально комфортного для «Старої Європи» входження в економічну структуру ЄС. Це істотно не вплинуло на соціальне забезпечення населення ЄС–15, у подальшому розбавивши його новими членами, які досить просто соціалізувалися в суспільствах Німеччини, Франції, Великої Британії. Щодо значення процесу євроінтеграції для країн Вишеградської групи важко не помітити, що прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону, яка фактично протягом усіх років трансформацій була підпорядкована реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства в ЄС, стала своєрідним каталізатором для формування інфраструктури громадянського суспільства. Слід звернути увагу й на те, що стратегія євроінтеграції була поступовим процесом культивування переваг членства, а не механічним нав'язуванням вимог ЄС. За рахунок комунікативної стратегії в середовищі центрально–східноєвропейських суспільств загалом вдалося подолати скепсис і страх перед невідомістю. Аналізуючи нинішню хвилю розширення ЄС, відомий шведський економіст А. Ослунд звернув увагу на те, що високий рівень регламентації соціально–економічних процесів ЄС «пригнічує

дух авантюризму» у державах–нових членах. Це стримує громадську ініціативу і зрештою може стати однією з причин спаду темпів економічного зростання [9, с. 9].

Серед причин подальшого розширення, дослідники інтеграційного процесу, виділяють як економічні, так і політичні вигоди об'єднання і для країн Західної Європи, і для нових членів з Центрально–Східної частини континенту. Однак, якщо для держав ЦСЄ користь від інтеграції в найбільший ринок світу була очевидною та мала досить короткострокову перспективу, «Стара Європа» була вимушена задовольнятися значним збільшенням геополітичного впливу і тимчасовим збільшенням ринку недорогої кваліфікованої робочої сили. Основна мотивація країн п'ятого розширення була політико–стратегічною – вступ до ЄС реалізував екзистенційну ціль – повернення до Європи. Більше десяти років керівництво країн Вишеградської групи виголошувало промови про необхідність відновити історичну справедливість, знищити розподільні лінії на континенті, що виникли після Другої світової війни [7, с. 21].

Висновки. Проблеми розширення Євросоюзу фактично ідентифікувалися вже на підготовчому етапі інтеграції. Це були виклики, як виходили з економічної нерівності та соціально–політичної неоднорідності країн–вступників і вже дійсних членів ЄС. У випадку країн ЦСЄ, одним із факторів прискорення об'єднання з Євросоюзом був суспільний тиск, який був зумовлений довгим лобюванням ідеї «повернення до Європи» в соціумі та значними позитивними сподіваннями електорату від інтеграції з ЄС. У випадку вже наявних країн–членів, Об'єднання значно збільшувало свій геополітичний вплив та остаточно засвідчувало перевагу прозахідного курсу розвитку. Крім того, мали місце в прийнятті рішень і безперечні економічні переваги від розширення ринку. Уся ця сукупність вигод відсунула на задній план і на довгу перспективу вирішення суспільствами країн ЦСЄ негайних проблем, які, тим не менше, продовжують турбувати їх і досі.

Список використаних джерел

1. Дерєга, ВВ., Бєгмет, МО., 2008, 'Світова та Європейська інтеграція', Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 430 с.
2. Круглашов, АМ., Озимок, ІС., Астапенко, ТС., Руссу, ВВ., 2010, 'Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття', Чернівці: *Відродження*, 212 с.
3. Кеда, МК., 2017, 'Європейський союз від ідеї до імплементації', Чернівці: *Десна поліграф*, 618 с.
4. Karasavoglu, A., Poluhronidou, P., 2013, 'Balkan and Eastern European Countries in the midst of the Global Economic Crisis', Heidelberg, Berlin, 174 p.
5. Barcz, J., 2011, 'Konsolidacja eurogrupy: umocnienie efektywności unii czy groźba jej fragmentacji?', *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 2, Wydział Prawa i Administracji UAM, Poznań, s.19–41.
6. Kotyková, V., Dočkal, V., Fiala, P., Kaniok, P., Pitrová, M., 2006, 'Střední Evropa a proces evropské integrace' Česká republika se změnila s Evropou, Masarykova univerzita mezinárodní politologický ústav, Brno, 215 s.
7. Арбатова, НК., Гутник, ВП., Хесин, ЕС., Юданов, ЮИ., Кудров, ВМ., Осадчая, ИМ., 2003, 'Расширение ЕС на восток: предпосылки, проблемы, последствия', Москва: *Наука*, 344 с.

8. Klaus, V. 'Projev v předvečer vstupu České republiky do Evropské unie'. PROJEVYAVYSTOUPENI.30.04.2004 // www.klaus.cz.

9. Ослунд, А., 2006, 'Парадокс евроазиатского роста', *Россия в глобальной политике*, Москва: Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России, №6, с.5–16.

References

1. Derega, VV., Begmet, MO., 2008, 'Svitova ta Yevropejs'ka integraciya (World and European integration)', My'kolayiv: MDGU im. Petra Mogy'ly', 430 s.

2. Kruglashov, AM., Ozy'mok, IS., Astapenko, TS., Russu, VV., 2010, 'Yevropejs'ka integraciya na pochatku novogo ty'syacholittya (European integration at the beginning of the new millennium)', Chernivci: *Vidrodzhennya*, 212 s.

3. Keda, MK., 2017, 'Yevropejs'ky'j soyuz vid ideyi do implementaciyi (European Union from idea to implementation)', Chernigiv: *Desna poligraf*, 618 s.

4. Karasavvoglu, A., Poluhronidou, P., 2013, 'Balkan and Eastern European Countries in the midst of the Global Economic Crisis', Heidelberg, Berlin, 174 p.

5. Barcz, J., 2011, 'Konsolidacja eurogrupy: umocnienie efektywności unii czy groźba jej fragmentacji? (The consolidation of the Eurogroup: the strengthening of effectiveness threatens its fragmentation?)', *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 2, Wydział Prawa i Administracji UAM, Poznań, s.19–41.

6. Kotyk, V., Dočkal, V., Fiala, P., Kaniok, P., Pitrová, M., 2006, 'Střední Evropa a proces evropské integrace (Central Europe and the process of European integration)' Česká republika se změnila s Evropou, Masarykova univerzita mezinárodní politologický ústav, Brno, 215 s.

7. Arbatova, NK., Gutnik, VP., Hesin, ES., Judanov, Ju., Kudrov, VM., Osadchaja, IM., 2003, 'Rasshirenie ES na vostok: predposylki, problemy, posledstvija (EU enlargement to the east: background, problems, consequences)', Moskva: *Nauka*, 344 s.

8. Klaus, V. 'Projev v předvečer vstupu České republiky do Evropské unie (Speech on the eve of the Czech Republic's accession to the European Union)'. PROJEVYAVYSTOUPENI.30.04.2004 // www.klaus.cz.

9. Oslund, A., 2006, 'Paradoks evroaziatskogo rosta (The paradox of Eurasian growth)', *Rosija v global'noj politike*, Moskva: *Moskovskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh otnoshenij (universitet) MID Rossii*, №6, s.5–16.

* * *